

Wie heeft het voor het zeggen?

Lezing seminar Leidse Rijn, Hogeschool voor de Kunsten Utrecht – 14 juni 1999

Ik zal aangeven wat in mijn visie de context is voor de opgaven in Leidsche Rijn en vergelijkbare wijken. De context wordt gevormd door zowel ontwikkelingen binnen de ontwerperswereld als de maatschappelijke en politieke discussie. Mij gaat het om de thema's op het snijvlak van die twee, dus van dus van politieke analyse en ontwerpanalyse, van vakwereld en samenleving. Omstreeks 1995 trad een verschuiving op in het perspectief van deze discussie. Vanaf de jaren tachtig was de benadering sterk wijkgericht geweest, in de probleemstelling en in het zoeken van ontwerp-oplossingen. Dat gebeurde in de stadsvernieuwing en ook bij uitbreidingsplannen zoals Kattenbroek (Amersfoort) en Prinsenland (Rotterdam). Deze focus op het wijkniveau kwam eveneens tot uiting in de eerste ontwerpen voor Vinex-wijken, zoals het Masterplan Leidsche Rijn uit 1995.

Maar in diezelfde periode verschoof het zwaartepunt in het debat ineens naar een hoger schaalniveau. Het besef brak door dat veel van de echt ingrijpende ruimtelijke ontwikkelingen en opgaven niet meer op wijkniveau plaatsvonden. Ze konden niet op dat niveau worden begrepen, geanalyseerd en opgelost. Het ging om nieuwe infrastructuurplannen, om natuurontwikkeling, om de verstedelijkingspatronen waarvan de afzonderlijke Vinex-wijken slechts partjes zijn. Het ging ook om maatschappelijke en economische ontwikkelingen, zoals internationalisering, blijvende mobiliteitsdruk, footloose-vestiging enzovoorts.

Duidelijk werd dat de formele denkkaders, zoals de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening en de Vinex, ernstig aan het slijten waren onder de sterk toegenomen ruimtelijke dynamiek. Ik wil in een paar historische lijnen de achtergrond schetsen.

Tien jaar Vinex

Rond 1990 kunnen we drie relevante doelen of ambities van de regering onderscheiden.

Voor de landelijke ruimtelijke ordening wilde ze 'compacte steden'. Nieuwe woonwijken moesten een stedelijk karakter krijgen en nauw zijn verbonden met de bestaande steden. Leidsche Rijn bijvoorbeeld, moest op alle niveaus echt een nieuw stuk Utrecht worden, en niet een willekeurige suburb.

In de tweede plaats ontstond het architectuurbeleid. Dat was uniek. Geen ander land ter wereld had een expliciet beleid om het bewustzijn van architectonische kwaliteit te stimuleren. Nu, na tien jaar, ontwikkelt het zich nog steeds verder.

Ten derde wilde de landelijke regering drastisch haar eigen betrokkenheid bij de volkshuisvesting inperken. Zoals bekend is in Nederland de rijksoverheid heel lang heel intensief bij huisvestingszaken betrokken geweest. Het was dan ook een ingrijpende beslissing om het aan de 'markt' over te dragen.

Er school een tegenstrijdigheid en een mogelijk conflict in deze drie ambities. Het ruimtelijke beleid en het architectuurbeleid impliceerden beide een actieve overheid, centraal of lokaal. Maar in de volkshuisvesting wilde de overheid zichzelf juist wegcijferen. Het is, nog los van je voorkeur voor het een of het ander, duidelijk dat deze tegengestelde ambities niet zonder meer konden

worden gecombineerd. Het kan wel, maar niet zo maar. Het kan makkelijk misgaan. En naar mijn mening is het ook misgegaan. Toen de grote commerciële projectontwikkelaars en bouwers het initiatief kregen op de Vinex-locaties zoals Leidsche Rijn, toen gingen ook hun normen, waarden en bedrijfslogica domineren. Dat mag een respectabele logica zijn, het is een wezenlijk andere logica dan die van de regeringsambities. In de bedrijfslogica gaat het erom de onzekerheden en risico's bij ontwikkeling, bouw en verkoop zo klein mogelijk te maken. Spelen op zeker betekent dat er vooral gemiddelde woningen worden gebouwd en verkocht die aan gemiddelde woonwensen voldoen, op basis van woonwensenonderzoek waarvan de resultaten worden gefilterd tot het gemiddelde overblijft. Het betekent ook: geen compacte verstedelijking maar een eigen poldermodelvariant op suburbia.

De onverenigbaarheid is onopgelost gebleven. Dat is het gevecht dat de afgelopen tien jaar zichtbaar was. Gemeenten of de rijksoverheid proberen nog iets overeind te houden van de fantasie van stedelijkheid en hoogwaardige compactheid, van ruimte voor complexiteit en diversiteit, kortom, van een echt stadsleven. Ook veel ontwerpers en projectmanagers proberen deze waarden overeind te houden. Maar de marges zijn heel smal. De strakke ontwikkelaarslogica blijft de plannen trekken naar verdere verdunning en suburbanisatie.

De schaalsprong van 1995

Dat is mijn analyse van het Vinex-proces. Terug naar 1995. Toen al waren er tekenen van teleurstelling over de Vinex-praktijk. Een onderzoek van de Vinex-plannen leidde tot de conclusie 'dat vrijwel overal gekoerst werd op mono-functionele woongebieden met een eenzijdig woningaanbod en een navenante bevolkingsamenstelling.'

Ook andere ontwikkelingen ondermijnden het Vinex-raamwerk. Het bleef goed gaan met de economie. Dat uitte zich in een explosie van plannen voor nieuwe infrastructuur. De investeringsdynamiek was veel krachtiger dan waarmee de opstellers van de Vinex rekening hadden gehouden. Heel Nederland leek op de schop te gaan. Daar was een andere benadering voor nodig, een nieuw perspectief.

Studieuze clubs als Ontwerpen voor Nederland en Het Metropolitane Debat waren daar in de luwte al mee bezig. De vlam sloeg in de pan dankzij mensen als Vincent van Rossem met zijn essay Randstad Holland; Niek de Boers boek De Randstad bestaat niet; Adriaan Geuze's opzienbarende project In Holland staat een huis, en de Randstad-debatten in het Nederlands Architectuurinstituut onder leiding van Felix Rottenberg.

De titels zeggen het al: het was een herontdekking van Holland en in het bijzonder de Randstad. Deze schaalsprong plaatste ook de Vinex-plannen in een ander licht. Het bracht een nieuw soort kritiek en vragen met zich mee.

Vanuit dit perspectief zien we bijvoorbeeld Leidsche Rijn niet als een autonoom gebied en ook niet alleen als een nieuw aanhechtsel aan de stad Utrecht. Wat we zien is een patroon van Vinex-wijken die om het Groene Hart heen worden uitgestrooid. Ze hebben allemaal de intentie om vast te zitten aan hun moederstad, maar in feite hebben ze zich veel vanzelfsprekender gehecht aan de infrastructuur, en vooral het snelwegennet. En dus aan elkaar. Leidsche Rijn bij Utrecht en Leidschenveen aan de overkant van het Groene Hart hebben misschien veel meer met elkaar te maken dan Utrecht of Den Haag zou willen. Ze zijn bijvoorbeeld bijna inwisselbaar voor tweeverdieners waarvan de één aan de Amsterdamse Zuidas werkt, of op Schiphol, en de ander in Gouda. Hoezo specifieke identiteiten?

Het zal duidelijk zijn dat zo'n blik op de Vinex-wijk, van bovenaf, verregaande gevolgen heeft

voor de beoordeling van de plannen. Tegelijkertijd was de invloed ervan op de praktijk veel minder groot. De Vinex-operatie ging als een olietanker voort, kan nog wel iets van koers veranderen, maar niet radicaal. Dat is pijnlijk. Het gedachtengoed van de Vinex ontstond begin jaren tachtig, en de plannen zijn nu tot 2010 vastgelegd. Dat is dus een periode van 25 jaar met, naar mijn mening, veel te weinig flexibiliteit.

De woning als het kleinste schaalniveau

Maar dat wil ik hier laten rusten, om over te stappen op een heel ander perspectief. In een van de Randstad-debatten in het NAI in 1995, werd een opmerking gemaakt die toen nog wat in de lucht bleef hangen. Het was een hartekreet: Als de aandacht verschuift naar het hogere schaalniveau, ontstaat er misschien ook weer ruimte voor nieuwe ideeën over het allerkleinste schaalniveau, namelijk dat van de woning.

Inderdaad was de woning uit het zicht en in een toestand van malaise geweest. Opnieuw lijkt het er achteraf op dat 1990 een soort keerpunt was. De jaren tachtig hadden, vooral in de stadsvernieuwing, typologische experimenten en innovaties voortgebracht. Nieuwe leefstijlen en woningconcepten vormden een populair thema voor prijsvragen, zoals European in 1989 met als motto Verandering van het leefpatroon en de woningbouw. Maar de opbrengst van deze ideeënontwikkeling drong niet of bijna niet door in de praktijk van planning, financiering, regelgeving en bouw. En na 1990 leek het wel helemaal dood te bloeden.

Het is een vreemde paradox. De maatschappelijke en demografische ontwikkelingen gaan door. De verscheidenheid aan leefstijlen en woonwensen blijft groeien. De marktwerking was ingevoerd met de verwachting dat die vraag en aanbod dichterbij elkaar zou brengen. De regering verwachtte dat de marktwerking de klacht zou verhelpen dat de woningbouw te veel vastzat in het korset van wettelijke eisen en voorschriften. Het was een goed idee die band te verruimen. Maar de marktorientatie is daar sindsdien niet wezenlijk in geslaagd. De wettelijke regels zijn versoepeld, maar de 'tucht van de markt' is meteen in dat gat gesprongen en blijkt in veel gevallen een even dwingend korset. Het aanbod is niet verbeterd, eerder het tegendeel. De dominantie van futloze, inflexibele gezinswoningen is niet verdwenen maar misschien nog wel erger geworden.

Ook wordt het idee van 'markt' vaak als een verzamelnaam gebruikt, met de suggestie dat vraag en aanbod, vragers en aanbieders, daarin gelijkwaardige posities hebben. Het is een versluisend begrip, want die gelijkwaardigheid bestaat niet. Van burgers als u en ik wordt verwacht dat ze zich houden aan de consumentenrol. Als ze iets anders willen, bijvoorbeeld de rol aannemen van individuele producent van hun eigen huis, blijkt dat uiterst moeilijk.

Bovendien hebben de grote marktpartijen (woningcorporaties, projectontwikkelaars, aannemers) zich onderling verbonden in strategische allianties en fusies. Het gevolg is dat een zeer klein aantal zeer grote bedrijven inmiddels net zo'n overheersende, bijna monopolistische, positie heeft als de overheid vroeger.

Toch is in de marge van de massabouwmachine te merken dat de kritiek op de armoedige woningtypologie doorwerkt. Grote ontwikkelaars als Intervam en het Bouwfonds presenteren 'woonconcepten' als het Waarde-Riant Huis en Persoonlijk Wonen, die de suggestie wekken van grote keuzevrijheid, van woningen geheel naar eigen wens en smaak. De feitelijke keuzevrijheid is beperkt, maar het is duidelijk dat er een gevoelige plek is geraakt.

De afgelopen jaren is de zoektocht begonnen naar een andere oriëntatie op het wonen. Voorbeelden daarvan zijn: het wilde wonen-concept van Carel Weeber (dat eigenlijk helemaal

niet zo wild is, maar wel de discussie op gang bracht); de hernieuwde aandacht voor het verschijnsel cataloguswoning, onder anderen in het boek van Daan Bakker en Christian Rapp; en ook de voorstellen voor ruimere mogelijkheden voor individueel opdrachtgeverschap, zoals bijvoorbeeld gedaan door ondergetekende. Je eigen huis bouwen, of daartoe zelf opdracht geven, is in Nederland veel moeilijker dan in de meeste andere landen en ik vind dat dit moet veranderen. Een vleugje internationalisering kan hier geen kwaad.

Je eigen huis bedenken

Veel van deze initiatieven richten zich vooral op technische en beeldkwaliteit. Weeber, Bakker en Rapp gaan nog steeds uit van grootschalige productiewijzen. Een veel wezenlijker vraag, de eerste vraag die aan de orde moet komen, is echter: Wie heeft het voor het zeggen? Wie bepaalt wat er gebeurt? Wie heeft het primaat?

In de Nederlandse volkshuisvestingstraditie hadden de overheid en instellingen van het middenveld, de corporaties, altijd de bepalende stem. Sinds 1990 zijn dat de grote marktpartijen samen met de corporaties, die van non-profit profit zijn geworden. Ook al lijkt dit een grote machtsverschuiving, vanuit de positie van de individuele burgers is er niet eens zo veel veranderd. Wie het in de volkshuisvesting ook voor het zeggen heeft, het zijn niet de mensen, de burgers zelf.

Het volkshuisvestingssysteem was een antwoord op de woningnood. Een paar keer in de afgelopen anderhalve eeuw is er werkelijk van een noodsituatie sprake geweest. Toen lag voor de hand om grootschalige noodmaatregelen te treffen. Maar wanneer houdt een noodtoestand op? De woningnood werd keer op keer geprolonged. De grootschalige noodmaatregelen werden een blijvende, geïnstitutionaliseerde routine. De belangen van de instituties werden gevestigde belangen. Ze kregen steeds meer eigen redenen om de woningnood niet te willen laten eindigen.

Wie het ook voor het zeggen had - overheid, middenveld of markt - nooit werd de zeggenschap teruggegeven aan de mensen om wie het allemaal was begonnen; de burgers, de bewoners, de huurders of kopers. Zij komen weliswaar in het verhaal voor, maar dan op afstand, indirect, passief. Zij zijn het onderwerp van zorg of handel, geen handelend deelgenoot. Ze mogen hun zegje doen in de woonwensenenquête, maar hebben geen diepgaande zeggenschap over de condities van hun eigen wonen.

Je eigen huis bedenken, bouwen en in de loop der tijd veranderen: in veel landen is dat ook zonder extreem hoog inkomen mogelijk. In Nederland is het echter vrijwel uitgesloten. Het enige wat je zelf kunt bepalen zijn dingen als de keuken, de badkamertegels en de tuin. Daar wordt ook inderdaad ontzettend veel energie en geld aan gependend. Het zou boeiend zijn om te zien wat er gebeurt als diezelfde energie wordt benut daar waar het echt zoden aan de dijk kan zetten.

Ik ben er sterk voor om het primaat van het wonen terug te geven aan de burgers zelf. Geef iedereen de primaire zeggenschap over zijn of haar wonen. Uiteraard moet die zeggenschap verder en dieper gaan dan alleen de keuze tussen kant-en-klaar producten of de keuze van een keukenblok. Ik ben er zeker van dat heel veel mensen in staat zijn om zelf in hoge mate te bepalen hoe ze willen wonen. Ik heb vertrouwen in mensen en in hun vermogen om zelf uit te maken wat ze willen.

Als dan de helft van de bevolking nog steeds een Waarde-Riant Huis wil, is dat prima. Omdat het dan tenminste een keuze is uit echt verschillende opties. En omdat de andere helft iets anders heeft kunnen kiezen. Volgens mij is dat democratie: dat je substantiële keuzemogelijkheden hebt.

Aangezien mensen onderling zo verschillend zijn, kan het resultaat als vanzelf divers en kleurrijk worden. Volledige of gedeeltelijke zelfbouw, of uitbesteding, allerlei gradaties van individueel en

collectief initiatief, met of zonder een professionele architect als ontwerper of adviseur. Verschillen in hoe de huizen werken, in indeling, grootte, gebruik en veranderlijkheid in de loop der tijd. Dan zwijg ik nog van de mogelijke verscheidenheid in architectonische expressie, in kleuren, vormen en materialen. De onvoorspelbaarheid is een positieve factor.

Burgers en stedelijke interieuren

Het gaat mij niet alleen om individuele woningen. Wonen doe je niet alleen in een woning, maar ook in een straat, een buurt. Ook op die schaalniveaus zouden burgers veel meer zeggenschap moeten hebben over hun omgeving. Het gaat erom manieren te vinden om, vanuit de individuele woningen, ook op dat niveau sociale structuren te 'bouwen' en te onderhouden. Sleutelwoorden zijn empowerment en zelforganisatie. Ook het bouwen aan een nieuwe stad in Leidsche Rijn zou vanuit het perspectief van onderop moeten worden benaderd.

De grote vraag voor u is natuurlijk, of er dan nog plaats is voor ontwerpers, voor architecten en voor ontwerpers van stedelijke interieuren. Het antwoord is: ja. Het antwoord is ook: Maar u moet er hard voor werken. Misschien moet u het vak opnieuw uitvinden en het een nieuwe richting geven.

De eerste vraag is, zoals ik zei: Wie heeft het voor het zeggen? We moeten beseffen dat de architect het nooit voor het zeggen heeft. Ontwerpers hebben van zichzelf alleen de macht van specifieke kennis en de macht van de verbeelding. Alle andere macht die ze hebben is gedelegeerde macht, voorwaardelijke macht.

Op dit moment werken architecten voor grote, institutionele, anonieme opdrachtgevers. Van hen krijgen ze hun voorwaardelijke macht. Dat is de normale toestand geworden. De ontwerpers staan dus ver af van hun eigenlijke klanten, de mensen die uiteindelijk in hun ontwerpen komen te wonen en te leven. Die kloof moet worden overbrugd.

Zodra mensen zelf weer zeggenschap hebben over hun eigen wonen, zal dit ook de werkomstandigheden van architecten veranderen. Het biedt kansen voor nieuwe bondgenootschappen, nieuwe werkwijzen, waarbij architecten de krachten bundelen met individuele burgers of groepen burgers en met een breed repertoire aan diensten. Tegelijkertijd blijft de gemeente verantwoordelijk voor de stedelijke structuur, waarbij een ander soort ontwerpers betrokken is.

En tussen het afzonderlijke huis en de stedelijke structuur als geheel is het werkterrein voor de vormgeving, de inrichting, van de openbare ruimte. Dit zijn de stedelijke interieurs in de vele variaties tussen hofjes en centrale stadspelen. Het stedelijk interieur: wie heeft het daar voor het zeggen? Voor wie, namens wie, werkt u? Er zijn vele antwoorden, en dat maakt uw vak hoogst interessant.

Tenslotte

Ik heb betoogd dat we bij het werken aan nieuwe wijken, zoals Leidsche Rijn, vanuit verschillende invalshoeken tegen de plannen moeten aankijken. Het schaalniveau van de wijk zelf of van de stad is belangrijk, maar niet als enige. Ik heb ook betoogd dat een benadering vanuit een hoger schaalniveau een bevrijding betekent, diepte toevoegt aan ons begrip, maar ook nieuwe en erg lastige vragen oproept.

Tenslotte heb ik voorgesteld om als derde perspectief de bouw en de groei van Leidsche Rijn van onderaf te benaderen, vanuit de kleinste schaal eenheid. We moeten een vruchtbare confrontatie

vinden tussen planning van bovenaf en processen van onderop.

De top-down planning van essentiële publieke structuren moet ingetogen en tegelijkertijd hoogwaardig zijn. Bovenal moet er ruimte worden geschapen voor mensen om zelf uit te maken hoe ze willen leven en wonen, en daar ook zelf concreet vorm aan te geven. Hoofdzaak is empowerment. Het betekent dat je mensen serieus neemt en vertrouwt. Het betekent vertrouwen in hun vermogen om wijken en steden gestaag te laten groeien. Het betekent nieuwe rollen voor ontwerpers.

Waar het eindigt, weten we niet. Wat we nu moeten doen, wat u nu moet doen, is ervoor zorgen dat de startcondities briljant zijn - en vervolgens open staan voor het onverwachte. Ik deel graag mee in het avontuur.